

Nevenka Troha*

Analiza nekaterih tem iz modernega italijanskega zgodovinopisja**

IZVLEČEK

Izhodišče za članek je knjiga Alessandra Portellija *Ukaz je bil že izvršen – Rim, Ardeatinske jame, spomin, ki bo v prevodu Nevenke Troha izšla pri Založbi ZRC SAZU*. Avtorica v njem analizira nekaj tem, s katerimi se ukvarjata moderno italijansko zgodovinopisje in tudi Portellijeva knjiga. To so: videnje vojn, ki jih je fašistična Italija vodila med letoma 1935 in 1943; vdaja Italije septembra 1943, nemška okupacija Rima in tamkajšnje odpornišтво; napadi pripadnikov odporniškega gibanja na nemške okupacijske sile s posebnim poudarkom na atentatu, izvedenem 23. marca 1944 na kolono nemških policistov v Rimu, v katerem je bilo ubitih 33 policistov; represalije nemških okupacijskih sil, zlasti pokol 335 oseb dan po tem napadu (po načelu deset Italijanov za enega Nemca) v

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, Zgornje Pirniče 133, SI-1215 Medvode, nevenka.troha@inz.si

** Analiza temelji na delu Alessandra Portellija *Ukaz je bil že izvršen – Rim, Ardeatinske jame, spomin* (v izvirniku Alessandro Portelli, *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*. Roma: Donizelli Editore, 1999 (ponatisi 2001, 2005)). Portelli je ugledni italijanski zgodovinar, profesor na rimski univerzi La Sapienza, eden najvidnejših raziskovalcev t. i. ustne zgodovine in avtor številnih del s tega področja zgodovinopisja. Pri Založbi ZRC SAZU bo njegova knjiga izšla v mojem slovenskem prevodu. Besedilo je povzeto po prevodu knjige, zato avtorjevega besedila ne navajam v navednicah. Prav tako ne navajam strani v knjigi, ker v slovenski izdaji še niso določene. Navajam pa opombe, ki jih je navedel tudi avtor.

Ardeatinskih jamah v Rimu; dogajanje po pokolu, vključno z odzivi nanj; vprašanje krivde, zlasti odziva tistih, ki so krivdo z nacistov prenesli na partizane; struktura žrtev; problem pokopa žrtev in žalovanja tistih, ki so ostali; spominske slovesnosti; sodni epilogi in odnos do akterjev odporiškega gibanja v povojni Italiji.

Ključne besede: nacistična okupacija Rima, represalije, GAP (Skupine domoljubne akcije), Ardeatinske jame, spominske slovesnosti, procesi proti nacistom, procesi proti italijanskim partizanom

ABSTRACT

ANALYSIS OF SPECIFIC MODERN ITALIAN HISTORIOGRAPHY TOPICS

---

*The article is based on the book *The Order Has Already Been Carried Out – Rome, the Ardeatine Caves, Memory* by Alessandro Portelli, whose translation by Nevenka Troha will be published by the ZRC SAZU. In this article, the author analyses specific topics discussed by contemporary Italian historiography and Portelli's book. These include the following: the outlook on the wars waged by Fascist Italy between 1935 and 1943; the capitulation of Italy in September 1944; the German occupation of Rome and the local resistance; attacks by members of the resistance movement on German occupation forces with a particular focus on the attack against a convoy of German policemen in Rome on 23 March 1943, during which 33 policemen were killed; the repression of the German occupation forces, especially the massacre of 335 people in the Ardeatine Caves in Rome the day after this attack (on the principle of ten Italians for one German); the events following the massacre, including the reactions to it; the question of guilt, especially the response of those who shifted the blame from the Nazis to the partisans; the structure of the victims; the problem of the victims' burial and the mourning of those left behind; the commemorations; the legal epilogues and the attitude towards the representatives of the resistance movement in post-war Italy.*

Keywords: Nazi occupation of Rome, reprisals, GAP (Patriotic Action Group), Ardeatine Caves, commemorations, trials against the Nazis, trials against Italian partisans

---

Komunike nemškega poveljstva

Bralci rimskih časopisov so 25. marca 1944 v njih lahko prebrali komunikе uradne agencije Stefani, ki ga je 24. marca ob 22:55 izdalo nemško poveljstvo okupiranega mesta Rima:

»Kriminalni elementi so 23. marca popoldan na Vii Rasella izvedli bombni atentat na kolono nemške policije, ki je bila tam na prehodu. V zasedi je bilo ubitih 32 nemških policistov, veliko pa je ranjenih.

Podlo zasedo so izvršili badoglianski komunisti. Preiskava, ki bo dala odgovor, koliko so to kriminalno dejanje spodbudili Anglo-Američani, še vedno poteka.

Nemško poveljstvo je odločeno zadržati delovanje teh zločinskih banditov. Nihče ne more nekaznovano rušiti italijansko-nemškega sodelovanja, ki je bilo ponovno potrjeno. Nemško poveljstvo je zato ukazalo, da se za vsakega ubitega Nemca ustrelji deset badoglianskih komunistov. Ukaz je bil že izvršen.«

Dan kasneje, 26. marca, je uradno vatikansko glasilo *Osservatore Romano* objavi nemškega komunikeja dodalo komentar, na začetku katerega piše:

»Ko je soočena s takšnimi dejanji, je vsaka poštena duša v imenu človečnosti in krščanskih čustev globoko prizadeta. Dvaintrideset žrtev na eni strani, tristo dvajset oseb, žrtvovanih zaradi krivcev, ki so pobegnili pred aretacijo, na drugi strani [...] pozivamo neodgovorneže, da spoštujejo človeško življenje, ki ga nikoli nimajo pravice žrtvovati, spoštujejo nedolžnost, ki je usodna žrtev tega dejanja, pozivamo, da postanejo odgovorni, da se zavedajo odgovornosti do sebe, do življenj, ki jih želijo obvarovati, do zgodovine in civilizacije.«

Komunike nemškega poveljstva Rimljane obvešča o dogodkih, ki sta se zgodila v okupiranem mestu, in sicer o atentatu pripadnikov GAP¹ 23. marca 1944 na skupino policistov ter represaliji, ki je sledila naslednji dan. Njegova knjiga pa je, kot zapiše Portelli, v bistvu tudi premislek o dveh izhodiščih, ki dominirata v nemških in vatikanskih besedilih, ki sta »ukaz je bil že izvršen« in jasno razlikovanje med »žrtvami« (Nemci), »žrtvovanimi« (335 ubitih v Ardeatinskih jamah kot povračilni ukrep) in »krivimi, ki so pobegnili pred aretacijo« (partizani). Na prvi ravni je beseda ukaz povezana z verigo poveljevanja in discipline, učinkovitosti in hitrosti (že izvršen), ki so povezani s sistemom vojaške okupacije, avtoritarne države, germanskega stereotipa, na drugi ravni pa je povezana s pomirjujočo objavo, da je motnja odpravljena in da je javni red (in o tem je govora) ponovno vzpostavljen ter da se je vrnila porušena normalnost. Tako se je vzpostavila tista strašljiva simetrija med akcijo in reakcijo, atentatom in represalijo, zločinom in kaznijo (z matematičnim razmerjem deset za enega), ki je nato prevladovala v spominih na te dogodke: kot da bi bil primer odprt in

---

1 GAP, Gruppi d'azione patriotica, Skupine domoljubne akcije.

zaključen v razmaku dveh členov, kot da se ne prej ne potem ne bi nič zgodilo, kot da bi bila sekvenca Via Rasella – Ardeatinske jame zaključen, samostojec krog.

Pripovedi

Knjiga *Ukaz je bil že izvršen* temelji na kakšnih dvesto intervjujih s posameznimi osebami, posnetih med julijem 1997 in januarjem 1999, pa tudi na skupinskih srečanjih, organiziranih v šolah, javnih razpravah, slovesnostih in komemoracijah. Pri iskanju oseb za intervjuje se je avtor osredotočil na sorodnike oseb, ubitih v Ardeatinskih jamah, partizane, še posebej pripadnike enote GAP, ki je delovala na Vii Rasella, a tudi na tiste, ki so pripadali drugim političnim skupinam in so kot odporniki delovali v drugih predelih Rima, na nosilce spomina desnice, na osebe, ki niso bile neposredno vpletene, so bile različnega izvora in iz različnih generacij, a so pomembne zaradi svoje povezave z mestom in njegovim spominom, in številne mlade, zato da je lahko upošteval generacijske spremembe in zaznave Ardeatinskih jam kot dogodka in kot kraja. Avtor meni, da o ustnih virih ne smemo razmišljati kot o samostalniki in stvarih, temveč kot o glagolih in procesih, ne kot o spominu in pripovedi, ampak kot spomniti se, pripovedovati. Posamezniki, ki se spominjajo in pripovedujejo, hkrati prevzamejo odgovornost in obvezo za tisto, česar se spomnijo in povedo. Ena od pričevalk Settimia Spizzichino,² edina ženska, ki se je izmed pripadnikov rimske judovske skupnosti, ki so jih nacisti zajeli 16. oktobra 1943, vrnila iz uničevalnega taborišča: »Ko sem bila v taborišču, sem svojim petdesetim tovarišicam, od katerih so bile mnoge med izbranimi [za plinske celice] in so mnoge umrle zaradi bolezni, pomanjkanja, dala svečano zaobljubo. Upirala sem se, nisem vedela, ali naj molim k bogu ali naj ga preklinjam, govorila sem ‚Gospod, reši me, reši me, ker se jaz moram vrniti in pripovedovati‘.«

Zgodba se seveda ni začela 23. marca 1944 na rimski Vii Rasella v zgodovinskem središču Rima, in to ne samo zato, ker se tam ne začnejo življenjske zgodbe oseb, ki so se tam končale, ampak tudi zato ne, ker je bila akcija na Vii Rasella sicer najbolj senzacionalna, a ne tudi – kot je splošno razširjeno prepričanje v Rimu – edina partizanska akcija in niti ne prva, v kateri so bili v središču Rima ubiti Nemci, a nobeni od njih ni sledil podoben povračilen ukrep. In se tam tudi ne končajo, saj Ardeatinske jame niso bile niti edina in niti zadnja morija, ki so jo nacisti izvedli v Rimu, ampak so bile izvedene druge pred njo in tudi po njej. A zgodba se tu ne konča z redom, ki je bil znova vzpostavljen po pokolu, tudi zato ne, ker so Ardeatinske jame tudi kraj, iz katerega izvira neskončnost drugih zgodb. Tu se je začel boj za njihov pomen in spomin, ki se je

---

2 Settimia Spizzichino (1921), uslužbenka, deportirana v Bergen Belsen. Rim, 22. 11. 1997. Vsa pričevanja v tem članku so objavljena v navedeni knjigi, posneta, avtorizirana, hrani jih avtor, zato tega v opombah ne navajam. V opombah pa navajam osnovne podatke in vlogo pričevalca, ker je to pomembno za razumevanje vsebine. Enako je v originalu navajal tudi avtor (op. av.).

odvijal in se še vedno odvija na časopisnih straneh, v sodnih dvoranah, na spominskih ploščah in slovesnostih. A najbolj boleča, najbolj stalna in skoraj vedno tiha sta trud in napetost, ki prežemata življenje in čustva tistih, ki so ostali: staršev, soprog, otrok, vnukov, bratov in sester ubitih.

Je torej začetek te zgodbe 8. september 1943, 25. julij 1943 ali je bil veliko prej? Mnogi so rekli, da bi moral začeti s 16. oktobrom 1943, z deportacijo rimskih Judov; drugi so začetek pomaknili še bolj nazaj, na sprejem rasnih zakonov: »11. november 1938, dan, ki se ga ne more pozabiti.«³ Pripadnica enote GAP je začela z letom 1888, ko se je rodil njen oče protifašist.⁴

Fašistične vojne

Pred brezpogojno vdajo Italije, razglašeno 8. septembra 1943, je Italija, kot pravi avtor, v času fašizma preživljala več vojn. Vojna proti civilistom se je začela, ko je italijanska vlada brez kakršnegakoli razloga objavila vojno napoved svojim štirideset tisoč državljanom. Julija 1938 je *Manifest rasističnih znanstvenikov* razglasil: »Čas je, da se Italijani razglasijo za odkrite rasiste.« 17. novembra 1938 je vlada izdala »Odredbe za obrambo italijanske rase«, ki prepovedujejo mešane poroke in Jude izključujejo iz vrste gospodarskih in družbenih dejavnosti. Sledile so različne določbe, dokler novembra 1943 v *Veronski listini* Italijanske socialne republike niso objavili, da so »pripadniki judovske rase tujci in med to vojno pripadajo sovražnemu narodu.«⁵ Nekdanji predsednik Judovske skupnosti Rima Claudio Fano:⁶ »Bolj malo verjamem v zgodbo o dobrih Italijanih, saj so bili rasni zakoni v mnogih pogledih trdi, četudi so se jim številni ljudje izmikali in jih kršili.«

Do svojega zloma je fašistična Italija bojevala vojne v Afriki, Španiji, Rusiji, na Balkanu idr., a so iz narodne zavesti Italijanov izbrisani spomini na italijanski teror na okupiranih ali priključenih ozemljih med letoma 1935 in 1943. Tako na primer skoraj nihče ne ve, kaj se je dogajalo v samostanu Debrà Libanòs v Etiopiji, kjer so italijanski vojaki pod poveljstvom generalov Grazianija in Malettija iz maščevanja po spodleteltem atentatu v nekaj dneh pobili več kot tisoč redovnikov in drugih civilistov.⁷ Nicola Ugo Stame, operni tenorist in letalski častnik, je bil poslan najprej v Etiopijo, nato v Španijo v še eno od vojn kralja Viktorja Emanuela III. Tam se je na nasprotni strani boril Vittorio Mallozzi, pečar in komunist iz Valle Aurelie. Oba sta umrla v Rimu, eden v Ardeatinskih jamah in drugi v Forte Bravetti.⁸

---

3 To je incipit v: Coen, *Italiani ed ebrei*, 13.

4 Musu, *La ragazza di via Orazio*, 6.

5 Coen, *Italiani ed ebrei*, 149.

6 Claudio Fano (1935), odvetnik, nekdanji predsednik Judovske skupnosti, sin Giorgia Fana, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 16. 12. 1997.

7 Klinkhammer, *Stragi naziste in Italia*, 25, 26. Bandini, *Gli italiani in Africa*, 44, 45, 48.

8 Manacorda, *L'Italia lacerata*, 100.

19. julija 1943 dopoldan so zavezniški bombniki nad rimsko četrtjo San Lorenzo v šestih valovih odvrgli približno štiri tisoč eksplozivnih in zažigalnih bomb. Bilo je skoraj tri tisoč mrtvih, deset tisoč ranjenih.⁹ Druga mesta so bila nato še močneje prizadeta, a je bilo bombardiranje Rima najbolj nasilno dotlej in je imelo močan simbolni pomen. Mesto se je počutilo zaščiteno (»mi, pod papežem ...«, Giuseppe Bolgia¹⁰), a je takrat odkrilo, da je ranljivo.

Potem ko so italijanska mesta preživljala vse težje in vse pogostejše zračne napade, ko so se 10. julija 1943 zavezniške sile izkrcale na Siciliji in ko so obenem italijanski antifašisti skušali vplivati na kralja, naj se odpove Mussoliniju, je 25. julija 1943 fašistični Veliki svet Mussoliniju izglasoval nezaupnico. Kralj ga je odstavil, dal zapreti in za predsednika vlade imenoval generala Pietra Badoglia. Kljub temu je Italija nadaljevala vojno na strani sil osi, obenem pa so nemške vojaške sile zasedle pomembne položaje tudi v osrednji Italiji in se pripravljale na vojaško zasedbo vsega njenega ozemlja.

Vdaja Italije, nemška okupacija Rima in odporništvo

Vrhovni poveljnik zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower je 8. septembra 1943 po radiu sporočil, da se je italijanska vlada brezpogojno vdala. Sledil je radijski nagovor Pietra Badoglia, v katerem je Italijane obvestil o sklenitvi premirja s silami Združenih narodov. Naslednji dan, 9. septembra, so se anglo-ameriške sile izkrcale v Salerno pri Neaplju.

Po podpisu vdaje so kralj, vlada in generalštab odšli iz Rima. Mnogi vojaki so se odločili slediti zgledu svojega vladarja: vojne je konec, vračamo se domov. Drugi, vojaki in civilisti, so čutili večjo zvestobo do domovine in v Rimu organizirali obrambo pred nemškim prodiranjem, ki je bila sicer vojaško vnaprej izgubljena, a je bila tudi zmagovita že zgolj zaradi dejstva, da so jo bojevali. Medtem ko so številni vojaki odvrgli uniforme in iskali civilna oblačila, so se številni civilisti oborožili in oblekli uniforme. Prišli so iz različnih nagibov – eni zaradi domoljubja, drugi zaradi razredne zavesti. Eni so te dni poimenovali »smrt domovine«, drugi pa »drugi risorgimento (preporod)«. ¹¹ Oboji so imeli prav: umrla je domovina, ki ni bila domovina za vse, in – s pobudo in zavestjo mnogih – porajala se je nova.

10. septembra so nemške sile zasedle Rim. Že 11. septembra je feldmaršal Albert Kesserling, poveljnik Wehrmachta za južno območje, izdal uredbo, da je Rim vojno območje pod njegovim poveljstvom in da zanj velja nemški vojaški zakonik. Vsem tistim, ki bodo storili zločin proti nemškim vojaškim silam, bo sojeno po nemškem vojaškem pravu, vsem organizatorjem stavk, izvajalcem sabotaj in ostrostrelcem bo

---

9 De Simone, *Venti angeli sopra Roma*, 179.

10 Giuseppe Bolgia (1931), uslužbenec. Mati je umrla med bombardiranjem 19. 7. 1943, oče je bil ubit v Ardeatinskih jamah. Rim, 13. 3. 1998.

11 Galli della Loggia, *La morte della patria*.

po hitrem postopku sojeno in bodo ustreljeni. Poveljnik mesta Rim je postal general Kurt Maeltzer, šef varnostne policije (SP), varnostne službe (SD) in Gestapa pa obersturmbahnführer Herbert Kappler.

Med prvimi ukrepi nacističnih oblasti v Rimu je bila Kapplerjeva zahteva tamkajšnji judovski skupnosti, izdana 26. septembra 1943, da morajo izročiti petdeset kilogramov zlata. Giulia Spizzichino: »Potem ko je nacistom izročil zlato, je oče prihitel domov, spakiral kovčke in nas odpeljal. Vsi so rekli, da pretirava, saj hočejo samo zlato. On pa je bistroumno ugotovil: ne, ne, ti ne želijo samo zlata. Ti kasneje res pridejo po nas.« Aretacije Judov so nato 16. oktobra 1943 zajele vse mesto. Prijetih je bilo 1259 oseb (363 moških, 689 žensk, 207 otrok). 237, za katere je bilo ugotovljeno, da niso Judje, je bilo izpuščenih. Od 1022 deportirancev se jih je vrnilo petnajst, med njimi kot edina ženska Settimia Spizzichino.

V okupiranem Rimu se je Odbor protifašističnih strank že 9. septembra preimenoval v Odbor narodne osvoboditve.¹² Odpor se je začel skoraj spontano, brez rigidnih organizacijskih povezav. V njem so najpomembnejšo vlogo odigrale Skupine domoljubne akcije (GAP), ki jih je organizirala Komunistična partija Italije (KPI), skupine Rdeče zastave (organizacija Italijanskega komunističnega gibanja),¹³ enote Stranke akcije in enote Tajne vojaške fronte. Ta je nastala potem, ko so Nemci v svoji prvi raciji 7. oktobra obkolili vojašnice in po manjšem odporu aretirali 1500 karabinerjev. Tri dni pozneje je poveljstvo v Brindisiju polkovniku Giuseppeju Montezemolu naložilo reorganizacijo vojakov, ki so se skrivali v Rimu.¹⁴

Portelli poudarja, da spraševati se, kakšen je bil odnos med mestom in odporom, pomeni predstavljati si, da gre za ločeni stvari. A odpor je bil tudi del mesta. Okrog vsakega partizana, razlaga Rosario Bentivegna,¹⁵ »je moralo biti deset aktivnih simpaterjev, s tem se je moralo strinjati tudi sto meščanov, potem jih je moralo biti tisoč, ki so bili sicer neopredeljeni, a niso imeli nobenega interesa, da bi se nas odločno lotili, bili pa so jezni na one druge. To pomeni, da je bil partizan središče niza krogov, ki so postajali vse redkejši«. Giulia Spizzichino:¹⁶ »Ne more se jim [Nemcem] dati proste roke, delajte, kar želite. [...] Ali pa bi morali čakati ‚pridni, pridni‘, da pridejo zavezniki, pridite in nas osvobodite, medtem pa bomo mi mirovali.«

Rimski odpor se je sprva uspešno razvijal, a zaradi evforije ob izkrcanju zveznikov v Anziu, do katerega je prišlo 21. januarja 1944, je v pričakovanju skorajšnje osvoboditve budnost popustila.¹⁷ Toda Nemci so ustavili prodor zveznikov in ponovno prevzeli nadzor nad mestom. Sredi februarja so se znova organizirale enote

12 Piscitelli, *Storia della Resistenza romana*, 109, 110. V Narodnoosvobodilnem odboru (Comitato di liberazione nazionale, CLN) so bili Komunistična partija Italije, Socialistična stranka delavske enotnosti, Stranka akcije, Krščanska demokracija, Delavska demokracija in Liberalna stranka.

13 Corvisieri, »*Bandiera Rossa*« *nella resistenza romana*, 20, 21.

14 Lombardi, Montezemolo e il Fronte militare clandestino di Roma, 13, 14.

15 Rosario Bentivegna (1922), zdravnik, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 6. 2. in 11. 9. 1998.

16 Giulia Spizzichino (1926), trgovka. Sedem njenih sorodnikov je bilo ubitih v Ardeatinskih jamah, devetnajst v uničevalnih taboriščih. Rim, 14. 1. 1998.

17 Forti in D'Agostini, *Il sole è sorto a Roma*, 198, 199.

GAP. Mario Fiorentini: »Zavezniki so takrat zahtevali, naj udarjamo, trdo udarjamo. Marca so Nemci poskušali zaveznike potisniti v morje, zato smo morali pokazati, da je mesto sovražno do Nemcev, zavezniki, ki so bili v Anziu, so morali občutiti, da se Rim bori.«¹⁸ Nadaljevala so se tudi zavezniška bombardiranja, lov na Jude, racije, aretacije, ustrelitve.

Akcija na Vii Rasella 23. marca 1944 je bila vrhunec in zaključek ta faze spopada. Odpor se je nadaljeval, a je represalija po tej akciji z aretacijami in streljanji pustila sled. Poleg tega je izdaja enega od tovarišev razbila organizacijo GAP v središču mesta. Ko so Anglo-Američani 4. junija zvečer vstopili v Rim, so jih pričakali oboroženi partizani, in sicer komunisti in pripadniki Rdeče zastave.¹⁹

Atentat pripadnikov GAP na Vii Rasella v Rimu

Mario Fiorentini²⁰ je konec februarja z vogala Vie Rasella videl, kako je tam mimo šla XI. četa policijskega regimenta Bozen,²¹ in predlagal, da bi jih napadli od blizu. Akcijo so načrtovali za 21., a so jo zaradi problemov z eksplozivom preložili. 22. marca kolone ni bilo. Fiorentini: »Poveljstvo je ukazalo: 23. marca (obletnica ustanovitve fašijev, op. av.) morate napasti«. In 23. marca so šli tam mimo. Carla Capponi²² je dan prej v tajnem vojaškem centru vzela eksploziv. Tisto jutro je Rosario Bentivegna, preoblečen v pometača, šel peš do Vie Rasella in na vozičku pred seboj potiskal dvanajst kilogramov tritola, šest kilogramov drugega eksploziva in kose železa, vse skupaj pokrito s tanko plastjo smeti. Ko so se policisti približali, je prižgal zažigalno vrstico.²³ A eksplozija ni bila samo ena, veliko jih je bilo, ker so policisti imeli za pasom pritrjenih po pet ali šest ročnih bomb in nekaj jih je eksplodiralo. Tako je bilo veliko mrtvih, tudi deček Piero Zuccheretti, ki je slučajno šel mimo. Njegovo truplo je eksplozija raztrgala na koščke.²⁴ Nemci so odgovorili s streljanjem na slepo. Ko je tja prispel Kappler, je ukazal, naj odpeljejo ranjence, prenehajo streljati na »neobstoječe tarče«, poberejo ostanke bomb. Aretirali so tamkajšnje prebivalce, nato so ženske izpustili, moške pa zaprli v zgradbo notranjega ministrstva na Viminalu.

---

18 Fiorentini, La missione »Dingo«.

19 Corvisieri, »Bandiera Rossa« nella resistenza romana, 165.

20 Mario Fiorentini (1918), univerzitetni profesor matematike, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje pri pripravah akcije na Vii Rasella. Rim, 15. in 29. 7. 1997; S. 1., 2. 3., 7. 11. 1998.

21 Ta četa je skupaj z drugimi enotami v Rimu zagotavljala javni red in se urila. V njej so bili Južnotirolci iz Bocenske pokrajine. Dejstvo je, da so bili nekdanji italijanski državljani, a jih nihče ni imel za »Italijane«, ko je šlo za uboj desetih Italijanov za enega Nemca: že od prvega trenutka se v nemškem sporočilu o povračilnih ukrepih omenja le »nemška policija« in za »vsakega ubitega Nemca«.

22 Carla Capponi (1919), voditeljica KPI, pripadnica enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 28. 5. 1997, 14. 8. 1998.

23 Bentivegna, *Achtung Banditen!*, 157–67.

24 Ascarelli, *Le Fosse Ardeatine*, 123.

Usmrtitev 335 žrtev

Pasquale Balsamo:²⁵ »General Alexander je neformalno govoril z [Arrigom] Boldrinijem in rekel, poglejte, naš odnos do Italijanov se je spremenil, ker je Rim občudovanja vredno mesto, ki si je prav v središču drznilo izzvati nemški oboroženi bataljon in žrtvovalo vsa tista življenja v Ardeatinskih jamah.« A to občudovanje vojakov se nanaša na akcijo samo, ne na njene posledice. Dogajanje na Vii Rasella je bilo za Nemce nevzdržno prav zaradi kombinacije razsežnosti in vidljivosti. Triintrideset mrtvih je veliko, a v vojni jih je lahko tudi toliko, triintrideset mrtvih pred očmi vsega prebivalstva, odprt in dolgotrajen napad sovražnika, čigar obstoj je bil dotlej celo zamolčan, na oborožen oddelek v formaciji – še posebej v mestu, ki ni hotelo sodelovati, pa je bil nevzdržen, zato bi bila aretacija »krivcev« nepomembna: povračilni ukrep ni bil namenjen njihovemu kaznovanju ali maščevanju za ubite, temveč javnemu dokazovanju v atentatu poškodovane moči. Nemci so pred tem že izvajali usmrtitve in dvakrat so streljanja sledila partizanskim akcijam. Vendar ni šlo za vsesplošne poboje, temveč za izvršitve že izrečenih smrtnih obsodb po vsaj navideznem sojenju. Novico o tem so objavili šele naknadno. Da so bili povezani z napadi, je bilo razvidno v sosednju dogajanja, ni pa to bilo uradno razglašeno.

Atentat na Vii Rasella pa je bil prvi, za katerega se v javnosti niso mogli pretvarjati, da ga ni bilo, saj je bil premočan, drznost in učinkovitost partizanov sta bili preveč očitni.²⁶ Bil je nekaj novega, za kar povračilni mehanizmi še niso bili pripravljeni. Medtem ko je Kappler po akciji skušal stopiti v stik s Kesselringom, je polkovnik Beelitz (iz Kesselringovega štaba) obvestil vrhovno poveljstvo v Nemčiji. General von Buttlar ga je na osnovi Hitlerjevega ukaza poklical nazaj: razstreliti mestno četrt, jo evakuirati in za vsakega Nemca ustreliti petdeset civilistov. Beelitz si je vzel čas, saj je razumel, da »ni šlo za Hitlerjev dokončen ukaz, ampak za trenuten izbruh jeze«. Ob osmih je prišel še en Hitlerjev ukaz: za vsakega Nemca pobiti deset Italijanov. Ob 23. uri še zadnji: usmrtitev mora biti izvedena v 24 urah, zanjo je bil odgovoren Kappler.²⁷ Iz tega je razvidno, da nihče ni pogojeval izvedbe povračilnih ukrepov z zajetjem ali izročitvijo atentatorjev in da tega niso vsebovale niti Hitlerjeve direktive.

Sredi noči so začeli sestavljati sezname, a niso našli zadosti obsojenih oseb. Potem pa se je krog tistih, »ki so si zaslužili smrt«, začel širiti brez omejitev. Njegov nadrejeni, general Harster, je predlagal, da Kappler vključi Jude, nemško sodišče v Rimu mu je dovolilo, da na seznam uvrsti »ljudi, ki niso bili obsojeni na smrt, ampak zaradi odpustkov na časovne kazni«. Medtem je število mrtvih nemških policistov zraslo na 32, Kappler pa je imel le nekaj več kot dvesto imen. Dodali so 57 Judov. Ker jih je še vedno manjkalo petdeset, je zanje zaprosil italijansko policijo, ki mu jih je tudi preskrbela.

25 Pasquale Balsamo (1924), novinar, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 26. 5. 1998.

26 Amendola, *Lettere a Milano*, 292.

27 Albert Kesselring, izjava za United Nations War Crimes Commission, 25. 9. 1946, v: Battini in Pezzino, *Guerra ai civili*, 443.

Ni bilo dovolj časa, da bi »zgradili pokopališče«, ni bilo dovolj časa, da bi žrtve ustrelili posamično, zvezane, z versko tolažbo. Za zaostritev terorja in prekrivanje groze je bilo treba najti naravno »mrliško vežico«, ki bi delovala hkrati kot kraj usmrtitve in pokopa. Stotnik Köhler je predlagal kamnolome na Ardeatini. Medtem je umrl še en ranjenec, skupno torej 33, tako da je Kappler moral dodati še deset imen: dodal je Jude, aretirane tisti dan.

Prizorišče pokola je pravo nasprotje prizora na Vii Rasella. Ta je javni prostor, tam so vsi vse videli, od tam so se frenetično širila pričevanja in zgodbe. Od tod naprej pa so bili zaprti prostori, zapori, jame, ki jih nihče ni mogel videti razen izvajalcev, ti pa so bili zainteresirani za to, da dogajanje skrijejo in izbrišejo. Ostajajo le zgodbe tistih, ki so skrivaj videli stvari, ki jih ne bi smeli videti.

Najprej so odpeljali zaprte v zaporu Regina Coeli. Obstajajo pričevanja nekaterih zapornikov. Enrica Filippini Lera:²⁸ »Če pomislite na veliko število moških, je kljub temu zavladala zastrašujoča tišina, le nekaj mrmranja, ki so ga zaustavili kriki esesovcev. Kot v nočni mori. Ko so vse odpeljali, je bila že tema. Vrata so ostala zapahnjena in vladala je strahovita tišina, ki so jo prekinili samo ženski kriki.« To je bila žena Genseric Fontane (ki je bil med odpeljanimi, op. av.), ki je razumela, kaj se dogaja. Medtem so se podobni prizori dogajali tudi v zaporih na Vii Tasso.

Nicola D'Annibale jih je slučajno videl, kako so prispeli na Ardeatino. Na cesto so postavili stražarja, ki sta blokirala vozila in pešce na obeh straneh dostopov do kamnolomov. Od trenutka, ko so odšli z Vie Tasso ali iz zaporov Regina Coeli, nihče ni mogel več videti žrtev – razen enega, ki mu je uspelo pobegniti, in krvnikov, ki jih morda sploh niso videli, razen kot Stücke (kose) in imena, ki so jih odkljukali. Ko so streljali na njih, so stali za njihovimi hrbti in v temi. Niso jih opisali v nobenem od številnih pričanj, avtobiografij, spominov, intervjujev, samoobramb. Nihče jih ni videl in ni mogoče vedeti, kaj so sami sploh videli. Nihče ne more pripovedovati o lastni smrti. Živi si to lahko samo predstavljamo.

Ardeatinske jame se razlikujejo od drugih pobojev prav zaradi ločitve med mestom napada in mestom povračilne akcije: organizacija, transport žrtev, skrivanje trupel niso podivjana reakcija prestrašene vojske, ampak vestno izpeljana vojaška operacija. Ada Pignotti:²⁹ »Hočeš izvesti represalijo? Torej tam, pred palačo Barberini, z mitraljezom, trrrr, tako se naredi represalija, vsem na očeh, ne na skrivaj. Kakšna represalija je torej to?«

Ostala je še odstranitev trupel. Nekdo je predlagal, naj jih zažgejo. Kappler je odklonil, »da ne bi žalil verskih čustev ljudi«. Očitno ni dojel tega, da jih je užalil že s tem, da jih je ubil. Nicola D'Annibale:

»28. marca 1944 sem spet delal na istem terenu, ko sem zagledal nemški vojaški vozil, ki sta se približevali vhodu v kamnolome in se tam ustavili. Več vojakov je izstopilo. Eno od vozil je nato zapeljalo po poti, ki vodi do vrha Ardeatinskih jam, kjer se je ustavilo.

28 Filippini Lera in Cavarra, »... i fiori di lillà quel giorno«, 46.

29 Ada Pignotti (1920), upokojena uslužbenka. V Ardeatinskih jamah so bili ubiti njen mož Umberto Pignotti, svak Angelo Pignotti, možev bratranec Antonio Prosperi in svak njenega svaka Fulvio Mastrangeli. Rim, 23. 2. 1998.

Nato sem videl, da je več vojakov začelo kopati velike luknje v zemlji (v plasti nad kamnolomi) in kako so v vsako luknjo postavili nekaj, kar je bilo videti kot sod z eksplozivom, in nato luknje zapolnili. Zatem so se nekoliko umaknili in zaslišal sem pok dveh strašnih eksplozij. Videl sem zemljo in dim, ki sta se dvigala na kraju eksplozij. Nemci so nato odšli.«

Naravna mrliška vežica se je zaprla. Nihče ni videl, nihče ni smel videti.

Na steli v Storti, kjer so tik pred osvoboditvijo Rima ubili štirinajst zapornikov, je zapisano: »Življenja smo dali za svobodo.« Portelli ugotavlja, da ne zmanjšuje vloge teh odpornikov s tem, ko trdi, da življenja niso dali, ampak jim je bilo vzeto. V vseh svojih partizanskih akcijah so se zagotovo zavedali, da lahko umrejo, zagotovo pa smrti niso iskali. »Zavedanje, da bi lahko izgubili nekaj, kar jim je bilo drago, je dejansko bistvo njihovega junaštva.«³⁰

Po pokolu

Naslednji dan, 25. marca 1944, je bil objavljen komunike, ki ga navajam na začetku prispevka in se konča z besedami: »Ukaz je bil že izvršen.« Aldo Natoli:³¹ »Za to sem izvedel na ulici, ko sem videl razglas [...], ki je oznanjal, da se je zgodil atentat [...] in da jih je bilo ubitih deset za enega in da so bile kazni izvršene. Čutil sem [...] nemoč, privedeno vse do samouničenja.«

Pred izvajalce se postavlja problem izvršitve ukaza in možnosti njegove odklonitve. Ko je Gerhard Schreiber, priča na Priebkejevem procesu, sicer z najboljšimi nameni dokazal, da je zavrnitev predvidevala nemška zakonodaja, je na koncu Priebkeja³² predstavil kot zločinca ne pred človeštvom, temveč, paradoksalno, pred nacističnim pravom – kot da bi bilo iztrebljanje neposlušnost, izjema, ne pa običajna praksa sistema.³³ Ardeatinske jame – pokol, kakršnega v Italiji še ni bilo – so bile dejansko rezultat artikuliranega procesa odločanja, zaradi česar so bile poligon in model za podobne in še hujše pokole, ki so sledili.³⁴ Giorgio Agamben: »Eden od najpogostejših nesporezumov je tiha zmešnjava etičnih in pravnih kategorij. V primeru Ardeatinskih jam se ta nanaša predvsem na težnjo, da se celotna razprava omeji na kategorijo Befehlsnotstand, na nezmožnost izogniti se prejetemu ukazu.«³⁵

Ko je ukaz izvršen, se o njem več ne govori – na to položimo skalo ali bolje, kot so naredili nacisti, v podrte rove navozimo kupe pucolana in nanje odpadke, da zakrijejo smrad razpadajočih trupel. A to še ni vse. Gre namreč za dejstvo, ki so ga nemški poveljniki v povojnih sodnih procesih morali, sicer neradi, potrditi: naznanilo represalije

---

30 [Don Valentini], *La scoperta delle vittime*, 82.

31 Aldo Natoli (1913), voditelj KPI. Rim, 17. 2. 1987 (z Nicolom Galleranom) in 13. 2. 1998.

32 Erich Priebke (1913–2013), agent Gestapa in kapetan SS, sodeloval pri pokolu v Ardeatinskih jamah. Leta 1995 so ga izsledili v Argentini, izročili Italiji, kjer je bil leta 1997 obsojen na dosmrtno ječo.

33 Gerhard Schreiber, priča na Priebkejevem procesu. – *Processo Priebke*, 135 in nasl.

34 Battini in Pezzino, *Guerra ai civili, Toscana 1944*, 223 in nasl.

35 Agamben, *Quel che resta di Auschwitz*, 16.

je bilo dano šele potem, ko je ta bila že izvedena. Pred tem ni bilo nobene zahteve in storilci tako niso imeli priložnosti, da bi se represaliji izognili, tako da bi se »javili«. Na zidovih ni bilo nalepljenega nobenega poziva, ni bilo nobenega radijskega komuniqueja, nobenega resnega poskusa, da bi ujeli tiste, ki so izvedli akcijo.

A eden od paradoksov te zgodbe je, da se je okrog nje zgostila nekakšna »zdrava pamet«, prepojena z dezinformacijami, ki je odgovornost za pokol prevrgla na partizane, ki naj bi s predajo nacistom represalijo lahko preprečili. Ta »zdrava pamet« se na eni strani manifestira kot alternativna protipripoved »zgodbi o zmagovalcih«, na drugi strani pa se okorišča z institucionalno močjo vse kaj drugega kot majhnih in podrejenih ustanov, oblasti, političnih strank, medijev: in prav zato združuje sugestijo alternativne zgodbe s prodorno močjo hegemonistične zgodbe.

Uvodnik v časniku *Osservatore Romano* iz 26. marca 1944, ki ga navajam na začetku, je bil objavljen takoj po pokolu, a za pisca so žrtve zgolj Nemci, v Ardeatinskih jamah ubiti moški se pojavijo samo kot »žrtvovani«. *Osservatore Romano* torej namiguje, da so nacisti, preden so se odločili za pokol, iskali »krivce«. In tej objavi niso sledili nobeni kasnejši popravki, pojasnila ali demantiji. Tu se je tako rodila prestavitev krivde na podle (strahopetne) partizane, ki so se skrili in žrtve represalije (»neodgovorno«) prepustili njihovi usodi. Poleg politične desnice so bile prav ustanove in viri blizu Cerkve in katoliških krogov tisti, ki so dolga leta ponavljali to inačico, ki je tako prodrla v vse pore družbe in prispevala k zastrupljanju spomina na dogodek in z njim na odporništvu, identiteto in izvor Italijanske republike. In prav v tem je daljnosežen dejanski uspeh nacistične represije. (podčrtal Portelli)

Izmišljotino, po kateri bi partizani s tem, da bi se predali, lahko pobjo preprečili, je že 30. marca 1944 prvi zapisal fašistični federal Pizzirani. Odtlej je to zavestno laž fašistov kot dejstvo sprejel konservativni del Italije. Ugo Scattoni:³⁶ »Bolj ko jim razlagaš in jih informiraš, bolj se ti zdi, da na površini mislijo, da imaš prav, potem pa ugotoviš, da mislijo tako kot prej.« To prepričanje temelji na nekaterih ponavljajočih se mnenjih: da je bila represalija avtomatična in bi jo partizani zato lahko predvideli; da bi se ji lahko izognili, če bi se partizani »predstavili«, kot pravijo. Nemci za pokol tako niso odgovorni, ampak so le izvrševalci ukazov. Policisti bataljona Bozen in osebe, ubite v Ardeatinskih jamah, so izenačeni, vsi so žrtve partizanov z Vie Rasella.

Zaradi obsežnosti pokola in nerešenih sporov okrog njega so Ardeatinske jame tako ostale odprta rana v spominu in čustvovanjih Rima. Zadošča že pogledati naokrog, spraskati površino spomina in pripovedi privrejo na dan.

Tristo petintrideset ljudi do tega trenutka pomeni tri generacije številnih družin, bližnji in daljni sorodniki; za vsakega od njih prijatelji, sodelavci na delu, v političnih strankah, sindikatih, na šolah, v cerkvi, sosedje v hiši, v mestni četrti. Pripoved o Ardeatinskih jamah je sosledje koncentričnih krogov, ki se razširjajo in prežemajo mesto. Kot je zapisal Henry James: »Resnično, odnosi se nikoli ne končajo.«³⁷

36 Ugo Scattoni (1934), šolski hišnik, sin Umberta Scattonija, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 2. 9. 1997.

37 James, Predgovor (Hudson, *The Art of the Novel*), 5.

Vera Simoni:³⁸ »V Ardeatinskih jamah je moj oče, a tam je tudi 14-letni otrok, so duhovniki, delavci, uslužbenci, vojaki, karabinjerji. [...] Ardeatinske jame so simbol italijanske tragedije, ker se je tam združilo vse, vsi so tam zastopani, so v bistvu simbol dogajanja tam, na rimskih trgih.« V Ardeatinskih jamah so umrli katoliki, Judje, ateisti; komunisti različnih struj, socialisti, liberalci, akcionisti (pripadniki Stranke akcije, op. av.), monarhisti, apolitični; pripadniki oboroženih enot, civilisti. V njih so bili ubiti aristokrati, delavci, obrtniki, trgovci, pripadniki svobodnih poklicev. Vittorio Foa: »Pred Ardeatinskimi jamami so moje inspiracije [...] skoraj naturalistične: združevanje, zблиževanje življenjskih poti. [...] Ubili so Jude, zato ker so bili Judje, ne pa zaradi tega, kaj so mislili in delali. [...] Ubili so protifašiste za tisto, kar so mislili in delali, ubili so moške, ki z vsem skupaj niso imeli nič, samo število so morali popolniti, da so izpolnili ukaz.«³⁹

V Ardeatinskih jamah so končali ljudje iz vseh mestnih četrti in predmestij Rima. Številni so bili rojeni v Rimu, mnogi pa v Abrucih, Apuliji, Torinu, v rimskih Castellih – in v Luksemburgu, na Madžarskem, v Turčiji, Ukrajini ...

Ubili so bili samo moški, a imajo prav zato pri ohranjanju spomina glavno vlogo ženske. V Ardeatinskih jamah sta tako strnjena celotno mesto in celo stoletje njegove zgodovine, so simbolično mesto, kjer se stekajo vse zgodbe, in govoriti o njih pomeni potovati skozi celotno zgodovino Rima v dvajsetem stoletju, »tega upornega in nikoli ukročenega mesta«, kot pravi stara komunistična pesem, tako drugačnega od običajnih, ki se je upiral nacistom z aktivnim in pasivnim odporom in zaradi česar je bil tako močno prizadet.

Portelli poudarja, da je bil na vseh slovesnostih v Ardeatinskih jamah v spomin ubitim zanj vedno najmočnejši trenutek preprosto neskončno navajanje imen. To branje je pomenilo poudarek, da je teh »tristo petintrideset« hkrati simbolična kolektivna entiteta in tristo petintrideset konkretnih posameznikov. In če potrebujemo toliko časa, da navedemo njihova imena enega za drugim, koliko časa je bilo šele potrebnega, da so jih ubili. Koliko je trajala ta smrt!

Če v pripoved umestimo deportacije, streljanja, bombardiranja, aretacije, lakoto, strah, potem Via Rasella ni več vzrok, ampak posledica. Odpor ni bil delo abstraktnih političnih sil, ampak konkretnih posameznikov, ki so sicer imeli različne poglede na mnoge stvari, a jih je obenem družil skupen cilj, boj proti Nemcem in italijanskim fašistom. Te v boju združene skupnosti ne moremo razdeliti po posameznikovi politični ali organizacijski pripadnosti. Če bi jih tako razdelili, bi ugotovili, da je bilo v Ardeatinskih jamah ubitih 62 pripadnikov Rdeče zastave, 40 KPI, 84 Stranke akcije, 46 Tajne vojaške fronte, 265 katoličanov, 75 Judov, osemnajst prostozidarjev,⁴⁰ neugotovljeno število »apolitičnih«, veliko socialistov, skratka, veliko več kot 335 ljudi. Mnogi od njih so pripadali več kot eni kategoriji in njihovo ločevanje ter prepiranje o njihovi pripadnosti ni najboljši način za to, da se poklonimo njihovi kompleksnosti.

38 Vera Simoni (1922), hči generala Simona Simonija, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 4. 5. 1998.

39 Vittorio Foa, uvod v knjigi Avagliano, *Il partigiano Tevere*, 7.

40 Gremmo, *I partigiani di Bandiera Rossa*, 92, 93.

Giorgio Amendola: »Sprejeti izsiljevanje represalij je pomenilo opustiti boj že na začetku. [...] Partizanski borci smo bili dolžni, da se ne predamo, četudi bi naša žrtev lahko preprečila smrt mnogih nedolžnih ljudi. [...] Imeli smo samo eno dolžnost: nadaljevati boj.«⁴¹

Tisti, ki so ostali

Prvi so kraj pokola odkrili salezijanci, ki imajo v bližini samostan. Laični salezijanec Van der Wijst je videl priprave na izvedbo pokola, a ga je od tam nagnal nemški stražar. Drugi, Luigi Szenik, je videl, kako je pripeljal tovornjak in uspel rešiti nepredvidnega dečka, ki si je prisvojil nemško puško. Naslednje jutro, v soboto, 25. marca, je vojake povabil na obisk katakomb. Ti so mu povedali o represaliji.⁴² Zatem je poslušal nacističnega podčastnika, ki je po telefonu pri mizi za prodajanje verskih spominkov nadrejenim poročal o izvršenem ukazu. O tem je obvestil salezijance in popoldan so se trije salezijanci odpravili h kamnolomu, vstopili v jamo in videli mrtve. Da bi preprečili romanje, so Nemci 1. aprila razstrelili obok rovov, a so ljudje še vedno hodili tja. Organizacija Rdeča zastava je 2. aprila poskusila pripraviti prvo komemoracijo, a je bilo območje nadzorovano in so morali počakaj, da se je znočilo.⁴³

V dneh po pokolu so se novice o njem prekrivale, ženske so hodile po vsem Rimu in iskale može, otroke, očete. Liana Gigliozzi:⁴⁴ »Mama je cel mesec hodila v Regino Coeli, ker so ji morda rekli, da so ga odpeljali v Regino Coeli. [...] Ali je tam ali ga ni, nihče ji ni ničesar povedal, dokler v Ardeatinskih jamah niso našli očetovega trupla.« Minilo je več kot mesec dni, preden je iz »Befehlshaber der Sicherheits polizei u. des SD in Italien« prispel lakoničen zapis v nemščini, datiran z 22. aprilom, ki ga številne družine še vedno z jezo hranijo: »Celestino Frasca [enako sporočilo so prejeli tudi drugi, a seveda z drugim imenom in priimkom] je 24. 3. 1944 umrl. Njegove osebne stvari se lahko prevzamejo v uradih nemške varnostne policije na Vii Tasso 155.«

Portelli poudarja, da se s pokopom začenja boj za spomin in iskanje smisla. Pokopati mrtve pomeni pustiti, da »preidejo« v nas, izgubo spremeniti v vrednost, premagati krizo žalovanja. A tu je bilo vse obrnjeno na glavo: pokop, ki so ga podprtimi oboki kamnoloma izvedli nacisti, ni bil namenjen priznanju smrti, temveč njenemu brisanju. Bili so zakopani, ne pokopani. To žalovanje je bilo težko že od samega začetka: brez gotovosti glede trenutka smrti, kraja, samega obstoja smrti. V tej odsotnosti bolečina dobi oblike, ki se ne bodo nikoli spremenile, zato se je pokop moral

---

41 Amendola, *Lettere a Milano*, 293, 294.

42 Motto, *Gli sfollati e i rifugiati*. [Valentini], *La scoperta delle vittime trucidate dai tedeschi*.

43 Corvisieri, »*Bandiera Rossa*« *nella Resistenza romana*, 124.

44 Liana Gigliozzi (1941), *uslužbenka, hči Romola Gigliozzija, ubitega v Ardeatinskih jamah*. Rim, 29. 12. 1997.

začeti z nasprotnim dejanjem, izkopavanjem trupel, da bi jih prepoznali in pokopali. Šele takrat so ardeatinski kamnolomi lahko spremenili svoje ime in se preimenovali v »jame«, iz odlagališča materiala v grobišče.⁴⁵

Po osvoboditvi Rima so zavezniške oblasti razmišljale o tem, da bi trupla pustili na kraju, kjer so bila, in tam postavili spomenik. A to bi bil le še en kamen, položen na telesa, ki so bila pod zemljo prepuščena razpadanju. Sorodniki so dosegli, da so se trupla izkopala in da se je opravila prepoznavna. Za to je bil neposredno odgovoren Attilio Ascarelli, anatomopatolog z univerze v Rimu, ki je prepoznavanje mrtvih opravil že na Vii Rasella. V poročilu o svojem delu je skušal opisati grozo, ki jih je obdajala: »Dati natančno predstavo in reprezentativen opis, kako sta izgledali ti človeški klavnici, je nekaj, česar ne morem izraziti z ustreznimi besedami.«⁴⁶ Trupla, s katerih so skrbno odstranili vso nesnago, so bila oštevilčena po vrstnem redu izkopa. To je bilo posredno prepoznanje, pri katerem je ostalo kakšnih ducat žrtev neznanih, večini trupel pa so uspeli dati ime.

Žene ubitih niso bile zaposlene in velika večina jih je ostala brez vsega, zato so bile prisiljene vzdrževati družino. Gabriella Polli:⁴⁷ »In kaj naj bi jedli, kruh in solze? Te vdove niso mogle, te vdove niso mogle jokati, ni bilo mogoče, morale so delati.« Tako se je rodila organizacija Anfim (Državno združenje družin italijanskih mučenikov), naloga katere je bila materialna pomoč. Vodili so jo moški, a tudi skupnost žensk, ki so si pomagali med seboj in potrjevali javno kolektivno naravo svojega osebnega žalovanja.

Te ženske so s svojo prisotnostjo na javnih mestih, v uradih, na delovnem mestu vznemirile mesto. Ardeatinske jame so bile točka konvergence čustev celotnega mesta. A eno je iti na romanje v zdaj že določeno mesto smrti, povsem drugo pa je to smrt najti pred seboj v običajnem, vsakdanjem prostoru, smrt, ki ni na za to določenem mestu in je povrh še številna, »preveč vidna bolečina«, ki »ne vzbuja usmiljenja, ampak sovraštvo«.⁴⁸ Samota in utrujenost nista bili dovolj, potrebna je bila tudi razžalitev. To je bila skrajna arogantnost uradnikov, žalitve, neločljivo združene s tem, da so bile ženske, mlade, same v Italiji, kjer jih je moška domišljajska predstava dojemala kot legitimen, dostopen, nezaščiten plen.

Žene je skupaj držal boj za preživetje, a sinovi in hčere so bili zmedeni, dezorientirani: upirali so se smrti, materam, ki jim niso razložile pomena te smrti, očetom, ki so se odločili drugače in s tem njim prepustili vse breme. Gabriella Polli:

45 Po Robertu Katzu, *Morte a Roma*, 192 op., je rimski novinar Carlo Trabucco prvi uporabil termin »Fosse« (fossa = jama, jarek, tudi grob, op. av.) namesto »Cave« (cava = kamnolom, op. av.), in to vse od prvih dni po osvoboditvi.

46 Ascarelli, *Le Fosse Ardeatine*, 42. Na to, kako težke so te besede, kaže izraz – »carnaio« (skupna grobnica, gomila trupel, pokol, op. av.) – ki pa je zaradi svoje ostrine hitro izginil iz govora o Ardeatinskih jamah, so ga pa uporabili takrat, npr. Govoni, *La fossa carnaia ardeatina*.

47 Gabriella Polli (1943), poštna uslužbenka, hči Domenica Pollija in vnukinja Ottavia Capozia, ubitih v Ardeatinskih jamah. Altari, 18. 5. 1998.

48 Ariès, *Storia della morte in Occidente*, 72, 69.

»Sem starejša sirota, smo večne sirote, ljudje, ki jim manjka noga, vedno smo živeli s tem hendikepom, s tem absurdnim žalovanjem. Smo ljudje, ki jim manjka noga. Dali so nam leseno nogo in hodimo, vse te sirote, lepo leseno nogo, in hodimo, gremo naprej.«

Vprašanje krivde

Osrednje vprašanje – zakaj so umrli na tak način – se postavlja na dveh medsebojno povezanih ravneh: vzrok za dogajanje v celoti, od Vie Rasella do Ardeatinskih jam, in vzrok za osebno usodo vsakega posebej. Amedeo Tedesco:⁴⁹ »Če bi bil na primer moj oče član odpora, bi bilo že drugače. Ker bi bil tako del te igre, kajne? ... Toda oseba kar tako, vzeta kar tako ... to je vzrok tesnobe, ki me bo spremljala do konca življenja.« Za otroke borcev so razlogi vsaj jasni. Lahko pride do razočaranja, a ponos ostaja in je tudi odgovornost. Adriana Montezemolo:⁵⁰ »Lik očeta – to je izjemna dediščina, zato se je treba truditi, da si je vreden.« Za Jude lahko vse skupaj postavimo v kontekst. Claudio Fano: »Če bi mojega očeta odpeljali v Auschwitz namesto v Ardeatinske jame, bi bilo zanj veliko, veliko hujše.« A za tiste, ki nimajo drugih filtrov, kulturnih ali ideoloških, postane prenos krivde na partizane način, da, sicer z jezo, najdejo razlago.

Za Portellija je bil višek sojenja Erichu Priebkeju takrat, ko je Giulia Spizzichino, ki je izgubila sedem sorodnikov, tožilcu, ki jo je vprašal, ali so »ti njeni sorodniki imeli kaj opraviti z atentatom na Vii Rasella«, dala nepozaben odgovor. Najprej je potrdila njihovo neškodljivo, anonimno odtujenost od politike in odpora, kot Judje »so morali razmišljati samo o tem, da rešijo svojo kožo, nikakor niso mogli pomisliti, da bi se ukvarjali s terorizmom«. A potem, namesto da bi izhajala iz tega, da bi jih ločila od partizanov, jo je preplaval ponos: »Ko bi vsaj lahko rekla, da so bili tam, zato ker so se borili za svobodo Rima, ki se mu je po krivici in zaman reklo ‚Rim, odprto mesto‘. S tem se žal ne morem pohvaliti.«⁵¹

Claudio Fano: »Imam natančno mnenje, ki sem ga večkrat povedal, čeprav se je pozneje poskušalo izkrivljati stvari: krivci za Ardeatinske jame so Nemci, ne partizani. To je bilo vojno dejanje, dolžnost partizanov je bila, da se ne predajo. ... Če bi se torej predali, bi Nemci dobili, kar so hoteli. ... Partizani se niso smeli, niso se smeli predati.«

A to so osebna doživljanja. Mislim pa, da razlika med odnosom družinskih članov ubitih v Ardeatinskih jamah in drugimi situacijami, v katerih je bil protipartizanski spomin prevladujoč in strnjen, izhaja predvsem iz urbanega pluralističnega konteksta, v katerem je potekala elaboracija žalovanja in spomina. Mnogoterost zgodb pobitih je

---

49 Amedeo Tedesco, sin Cesara Tedesca, ubitega v Ardeatinskih jamah. Osem njegovih ožjih sorodnikov je bilo ubitih v uničevalnih taboriščih. Rim, 3. 6. 1998

50 Adriana Cordero Lanza di Montezemolo (1931), podjetnica, hči vodje Tajne vojaške fronte polkovnika Giuseppeja Cordera Lanza di Montezemola, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 17. 4. 1998.

51 Pričevanje Giulie Spizzichino v: *Processo Priebke*, 96.

onemogočala oblikovanje enotne pripovedi in dejstvo, da se je vse dogajalo v heterogenem okolju velikega mesta, je vzrok temu, da je prišlo do pluralnosti interpretacij.

Po drugi strani pa je vse skupaj vpeto v kolektivni okvir. Že od samega začetka so se družine ubitih v Ardeatinskih jamah predstavljale kot kolektivna javna entiteta, ki zadovoljevanja skupnih potreb ni prenesla na druge. Četudi to ni pomenilo dajati prednost eni ali drugi interpretaciji dogodkov, je protipartizanska polemika zagotovo postala drugotnega pomena, kajti vedeli so, kako so se stvari odvijale, in bili zato manj dostopni za polemike, grajene na napačnih pripovedih.

Slovesnosti

Adriana Montezemolo: »[Na slovesnosti] nismo videli drugega kot rdeče zastave, prav je, da so bile tam, a vendar vsi od teh 335 ljudi niso bili partizani.« Tako kot ona se mnogi spomnijo samo rdečih zastav – »komunističnega monopola«. Vendar Paolo Emilio Taviani,⁵² ki je bil večkrat uradni govornik, pravi: »Odkrito povedano nisem opazil, da bi bilo tam prav veliko komunistov.« Več desetletij so bili uradni govorniki vedno in samo krščanski demokrati. Potekali so vojaški pozdravi, obhajala se je maša. Prevladovala so podobe mučeništva in žrtvovanja, identitete in imena ubitih so zbledela v generično, politika je bila zreducirana na domoljubje in idejo svobode, ki je bila, ko ni bila nedoločna, protikomunistična. Nikoli se ni povedalo, kdo jih je ubil, govorilo se je samo o abstraktnem »barbarstvu«.

V bazi se je levica razglašala za protagonista odpora kot ljudskega gibanja, v višjih slojih pa so zmerni ponovno potrjevali svojo hegemonijo nad institucijami, katerih simbol rojstva je bil Rim. Navzočnost enega je legitimirala navzočnost drugega: zmerni so zaradi navzočnosti ljudstva dobili potrditev svojega protifašizma, levica pa je iz enotnega ceremonialnega konteksta dobila potrditev svoje legitimnosti. Vse je temeljilo na predstavitvi odpora kot enotnega in domoljubnega gibanja ter partizanov kot padlih in žrtev.

Tako so Ardeatinske jame postale nacionalni spomenik: če želimo predstavljati enotnost naroda, je treba zatreti njegovo mnogoterost in konflikte. Mrtvi so bili nacionalizirani in združeni: v uradnem diskurzu so bili vsi domoljubi in vsi Italijani (med njimi je bilo enajst tujcev!), tako kot so za reakcionarno govorico vsi komunisti, vsi Judje, vsi zločinci.

V Ardeatinah ni več partizanskih zastav, slovesnosti so vse bolj brez vsebine. Oddaljenost med slovesnostjo in nedotaknjenim žalovanjem družinskih članov je postajala vse bolj neznosna. Mesto jih morda ni pozabilo, a je na prizadete – družine, judovsko skupnost – preneslo nalogo, da se spomnijo za vse.⁵³

---

52 Paolo Emilio Taviani (1912), doživljenjski senator, nekdanji minister na listi Krščanske demokracije, partizan. Rim, 10. 12. 1998.

53 Levi della Torre, *Mosaico. Attualità e inattualità degli ebrei*, 57–59.

Sodni epilog

Teritorialno vojaško sodišče v Rimu je 20. julija 1948 Herberta Kapplerja zaradi ponavljajočih se umorov in velike okrutnosti v Ardeatinskih jamah obsodilo na dosmrtno ječo, za »samovoljno rekvizicijo« zлата iz geta pa na petnajst let. Erich Priebke je bil uradno neizsledljiv. Leta 1998 je bil spoznan za krivega zločina proti človeštvu in obsojen na dosmrtno ječo.

Pravna varnost zahteva razmejitvev predmeta diskurza; zgodovinska zavest zahteva vedno odprto kontekstualizacijo: »Zgodovinar ima pravico videti problem tam, kjer bi sodnik odločil, da ,ni kam nadaljevati'.«⁵⁴ Od sodnika se zahteva, da primer zaključi z nedvoumno in dokončno sodbo, ampak sodba je ob svojem času le del poglavja, ki bi ga radi zaprli. Izid sojenja Kapplerju je namreč vplival na naslednja sojenja in spomin. Od tod izvirata tako vedno ponavljajoča se definicija o atentatu na Vii Rasella kot »nelegitimnem vojnem dejanju« kot tudi zmotno prepričanje, da je sodišče ocenilo, da je bil povračilni ukrep v Ardeatinskih jamah legitimen in da je Kapplerja obsodilo le za tistih »pet oseb, ki so bile dodane«. Civilne stranke so bile vse do sojenja Priebkeju izključene iz vojaških sodišč. Oškodovane strani so bile spremenjene v zbor, ki v ozadju sodne dvorane godrnja in obupuje, sojenje pa je ostajalo zadeva med vojaki.

V obeh fazah sojenja za pobjo v Ardeatinskih jamah (1948–1957 in 1996–1998) so sočasno potekali vojaški procesi proti obtoženim nacistom in civilni postopki proti obtoženim partizanom. Na obeh je bilo kot osrednje postavljeno vprašanje legitimnosti akcije na Vii Rasella. Definicija »nelegitimnega vojnega dejanja« iz sodbe leta 1948 je formalno neizpodbitna: mednarodna konvencija (Haag, 1907) opredeljuje kot »legitimne vojskujoče se strani« le pripadnike rednih oboroženih sil in prostovoljce, ki »jim poveljuje oseba, ki je odgovorna za svoje podrejene, ki imajo pritrjen razpoznaven znak, prepoznaven na daljavo, in odkrito nosijo orožje«. Partizani z Vie Rasella tem zahtevam niso zadostili.

Toda ravno beseda *pobjo* je tista, ki jo nameravajo prenesti z Nemcev na partizane. Pravna prikazen je v tem smislu tudi retorična mojstrovina: pripadnike GAP razglasi za krive poboja, a jim z arhiviranjem primera onemogoči, da bi se branili v javni razpravi sojenja. Seveda jih niso zaprli, toda dejstvo, da so se zaradi tehničnih razlogov za las izognili zaporu, je škandal le še povečalo – še ena zarota. Poleg tega je beseda pokol v pravnem jeziku veljavna ne glede na število žrtev, v vsakdanjem jeziku pa ima drugačne konotacije.⁵⁵ Pasquale Balsamo: »Mladim jutrišnjega dne želim povedati, če boste imeli priložnost trpeti še eno tujo okupacijo, se pretvarjajte, da ničesar ne vidite, obrnite se stran, pogoltnite, nasprotno, pomagajte napadalcu, mučitelju, roparju, morilcu. Zaslužili si boste hvaležnost spodobnih, bogaboječih ljudi.«⁵⁶

---

54 Ginzburg, *Il giudice e lo storico*, 8–15.

55 Parboni, *Nessun colpevole per la strage di via Rasella*. Partizani so bili spoznani za krive, da so zagrešili »pobjo 30 nemških vojakov in nekaj civilistov«.

56 Pasquale Balsamo, *Da via Rasella ad Alfonsine*, v: *Roma alla macchia*, 100.

Zbogom orožje: odporništvo in molk

Rosario Bentivegna: »V življenju sem počel veliko stvari, a me poistovetijo samo z eno.« A o Vii Rasella razmišljajo še vedno enako. Giulio Cortini: »Če bi se kot petindvajsetletnik znašel v enakem položaju, mislim, da bi to ponovil: Rim je bil nadvladan in mučen.«⁵⁷ Sami niso bili obsedeni z Vio Rasella, a se jim je v obliki polemik, napadov, provokacij ta vedno znova vračala. Carla Capponi: »Na žalost sem morala nenehno govoriti o tem, saj sem bila izpostavljena grožnjam, raznim objavam, napadom v časopisih.«

Partizanskega oboroženega boja partija raje ni poudarjala in jih je tako prepustila samim sebi. Spomin na nasilje je postal neprijetno breme: lik odpornika kot mučenika, in ne kot bojevnika je bilo lažje predstaviti s pripovedjo o Ardeatinskih jamah kot o atentatu na Vii Rasella. Na eni strani torej mučeniški odpor, na drugi pa lik nekdanjih partizanov kot ljudi, ki z lahkoto streljajo. In iluzija o plebiscitarnem odporu je privedla do prepričanja, da je tem diskurzom usojeno, da izumrejo v Italiji, ki se je rodila iz odpora, zato se intelektualni in politični levici s tem ni zdelo vredno ukvarjati.

In v letih revizionizma so se tako znašli pred agresivnimi in arogantnimi. Prav občutek preganjanosti in teorija zarote tem pripovedim omogočata paranoično strnjenost. Če enajst mrtvih iz Ardeatinskih jam nima imena, to ni zato, ker jih ne bi mogli identificirati, temveč zato, ker so bili »cenzurirani zaradi nemških in italijanskih, višjih državnih interesov«.⁵⁸ Tega ni treba dokazovati niti se ni treba spraševati, zakaj: dokaz za obstoj temačne skrivnosti je že zgolj v tem, da nekaj ni znano. Teorija zarote je vrhunec dosegla v tezi, da je bila akcija na Vii Rasella uporabljena za pokončanje organizacije Rdeča zastava (ali izmenično Tajne vojaške fronte ali Stranke akcije), vpliva pa tako rekoč na vse. S padcem protifašistične paradigme v t. i. drugi republiki so se temeljni kamni desničarskega spomina ponovno pojavili z dvema komplementarnima obrazoma: kot videnje premaganih in kot govor zmagovalcev, kar je bilo splošno prepričanje nove politične večine. Z njimi spravljene institucije so desnici poverile pojme, kot so domovina, čast, zvestoba, smrt, žrtvovanje: »fantje iz Salòja« so imeli vrednote, partizani le ideologije. Mit o dobrem Italijanu (tudi če je podkrepljen z resničnimi epizodami solidarnosti) prikrije dolgotrajen »latenten« rasizem do še vedno oddaljenih subjektov, kot so Afričani ali Arabci, a je ta še vedno grozeče konkreten do Judov.⁵⁹

---

57 Pismo preiskovalnemu sodniku Maurizio Pacioniju, 13. 7. 1997 (izročila Anna Cortini).

58 Spataro, *Rappresaglia*, 11.

59 Di Nola, *Antisemitismo in Italia*.

Za zaključek: del spremne besede Alessandra Portellija v drugi izdaji knjige leta 2001

»Konec oktobra 2000, Rim, Via Tasso. Ascanio Celestini predstavlja dramatičen monolog *Radio clandestina*, ki je zasnovan na tej knjigi. Z vso mehkobo, ki je potrebna za pripovedovanje strašnih zgodb, ponovno sledi njihovemu poteku, opisuje te zgodbe in jih prepleta z osebnimi in družinskimi zgodbami, ki mu jih je ta knjiga priklicala v spomin. Zgodbe, ki sta mi jih pripovedovali Ada Pignotti in Gabriella Polli, in tudi tiste moje v knjigi so zdaj njegove in od njega prehajajo na vse, ki ga poslušajo.

Knjiga, sestavljena iz zgodb, služi za izdelavo drugih, za vrtenje stroja pripovedovanja in spominjanja. Zato je, ko je bila enkrat dokončana, nisem mogel zapreti: odpirala se je v želji po govorjenju, spominjanju, pripovedovanju, razpravljanju o tem, kar je sprožila v tistih, ki so jo brali, in v meni. Če sem začel pisati to knjigo, ker me je zgodba poklicala, me zdaj kliče še glasneje.«

Viri in literatura

- [Valentini, don Michele]. La scoperta delle vittime trucidate dai tedeschi. *Risorgimento liberale*, 5. 6. 1944. Objavljeno v: Arrigo Paladini. *Via Tasso*, 79–83. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1994.
- Agamben, Giorgio. *Quel che resta di Auschwitz*. Torino: Bollati Boringhieri, 1998.
- Amendola, Giorgio. *Lettere a Milano*. Roma: Editori Riuniti, 1973.
- Ariès, Philippe. *Storia della morte in Occidente: dal Medioevo ai giorni nostri*. Milano: Biblioteca universale Rizzoli, 1989 [franc. *Essais sur l'histoire de la mort en occident: du Moyen Age à nos jours*. Paris: Seuil, 1975].
- Ascarelli, Attilio. *Le Fosse Ardeatine*. Roma: Anfm, 1992.
- Avagliano, Mario. *Il partigiano Tevere. Il generale Sabato Martelli Castaldi dalle vie dell'aria alle Fosse Ardeatine*. Cava dei Tirreni: Avagliano, 1996.
- Avagliano, Mario (ur.). *Roma alla macchia. Personaggi e vicende della Resistenza*. Cava dei Tirreni: Avagliano editore, 1997.
- Bandini, Franco. *Gli italiani in Africa. Storia delle guerre coloniali (1882–1943)*. Milano: Longanesi, 1988.
- Battini, Michele in Paolo Pezzino. *Guerra ai civili. Occupazione tedesca e politica del massacro*. Venezia: Marsilio, 1998.
- Battini, Michele in Paolo Pezzino. *Guerra ai civili. Occupazione tedesca e politica del massacro. Toscana 1944*. Venezia: Marsilio, 1997.
- Bentivegna, Rosario. *Achtung Banditen!. Roma 1944*. Milano: Mursia, 1983.
- Coen, Fausto. *Italiani ed ebrei: come eravamo. Le leggi razziali del 1938*. Genova: Marietti, 1988.
- Corvisieri, Silveri. »*Bandiera Rossa*«: *nella Resistenza romana*. Roma: Samonà e Savelli, 1968.
- D'Agostini, Lorenzo in Roberto Forti. *Il sole è sorto a Roma*. Roma: Anpi, 1965.
- De Simone, Cesare. *Venti angeli sopra Roma. I bombardamenti aerei sulla Città Eterna*. Milano: Mursia, 1993.
- Di Nola, Alfonso. *Antisemitismo in Italia. 1962–1972*. Firenze: Vallecchi, 1973.

- Filippini Lera, Enrica in Maria Lera Cavarra. »...i fiori di lillà quel giorno...«. Roma: Nuovagrafica, 1995.
- Fiorentini, Mario. La missione »Dingo« operante nel triangolo Genova-Piacenza-Parma. V: *Gli americani e la guerra di liberazione in Italia*, 64–72. Roma: Presidenza del Consiglio dei Ministri, 1995.
- Galli della Loggia, Ernesto. *La morte della patria*. Bari: Laterza, 1996.
- Ginzburg, Carlo. *Il giudice e lo storico. Considerazioni in margine al processo Sofri*. Torino: Einaudi, 1991.
- Govoni, Corrado. *La fossa carnaia ardeatina*. Roma: Movimento Comunista d'Italia XI, 1944.
- Gremmo, Roberto. *I partigiani di Bandiera Rossa*. Biella: Elf, 1996.
- James, Henry. Predgovor. V: Roderick Hudson. *The Art of the Novel*. New York: Scribner's, 1947.
- Katz, Robert. *Morte a Roma* (1967). Roma: Editori Riuniti, 1996.
- Klinkhammer, Lutz. *Stragi naziste in Italia. La guerra contro i civili (1943–44)*. Roma: Donzelli, 1997.
- Levi della Torre, Stefano. *Mosaico. Attualità e inattualità degli ebrei*. Torino: Rosenberg & Sellier, 1994.
- Lombardi, Gabrio. *Montezemolo e il Fronte militare clandestino di Roma*. Roma: Edizioni del Lavoro, 1947.
- Manacorda, Francesca. *L'Italia lacerata*. Roma: SEAM, 1998.
- Motto, Francesco. Gli sfollati e i rifugiati nelle catacombe di S. Callisto durante l'occupazione nazi-fascista di Roma. I salesiani e la scoperta delle Fosse Ardeatine. *Ricerche Storiche Salesiane* 24, XIII, 1 (januar-junij 1994): 77–142.
- Musu, Marisa. *La ragazza di via Orazio. Vita di una comunista irrequieta*. Ur. Ennio Polito. Milano: Mursia, Milano 1997.
- Parboni, Augusto. Nessun colpevole per la strage di via Rasella. *Il Tempo*, 17. 4. 1998.
- Piscitelli, Enzo. *Storia della Resistenza romana* Bari: Laterza, 1965.
- Portelli, Alessandro. *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*. Roma: Donizelli Editore, 1999.
- *Processo Priebke. Le testimonianze, il memoriale*. Ur. Cinzia Dal Maso in Simona Micheli. Roma: Il Mondo 3, 1996.
- Spataro, Mario. *Rappresaglia. Via Rasella e le Ardeatine alla luce del caso Priebke*. Roma: Settimo Sigillo, 1997.